

COVID-19'A KARŞI AŞILAMADA ULUSLARARASI İŞ BİRLİĞİ: DÜNYA SAĞLIK ÖRGÜTÜ VE COVAX

Dr. Öğr. Üyesi Nergiz EMİR*

Öz

2019 yılının sonunda ortaya çıkan COVID-19 küresel salgını uluslararası alanda ekonomik, siyasi ve sosyal açıdan çeşitli sorunlara neden olmuştur. Uluslararası bir örgüt olarak Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), bu dönemde pek çok eleştirinin hedefi haline gelmiştir. 2020 yılının sonlarında, uluslararası hukuk ve uluslararası örgütlenme sistemi eleştirilirken COVID-19'a karşı çeşitli aşılar geliştirilmiştir. Bu aşuların devletler arasında adil bir şekilde paylaşılması ve küresel düzeyde aşılama sürecinin yönetimi uluslararası hukukun yeni bir sorunudur. COVAX ile dünyadaki tüm ülkelerin COVID-19 aşularına eşit ve adil bir şekilde erişebilmesi amaçlanmıştır. Bu makale, COVID-19 ile mücadelede aşılama sürecinin yönetilmesi ve uluslararası iş birliğinin sağlanmasında uluslararası hukukun rolünü incelemektedir.

Anahtar Kelimeler

Dünya Sağlık Örgütü • COVAX • COVID-19 • Uluslararası İş Birliği • Aşı Milliyetçiliği

* Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye | Assist. Prof, Anadolu University Faculty of Law, Department of International Law, Eskişehir, Turkey.

✉ nergizdemir@anadolu.edu.tr • ORCID 0000-0002-3307-3885

📄 **Atıf Şekli** | Cite As: EMİR Nergiz, "Covid-19'a Karşı Aşılama Uluslararası İş Birliği: Dünya Sağlık Örgütü ve COVAX", *SÜHFD.*, C. 29, S. 4, 2021, s. 2861-2880.

📄 **İntihal** | Plagiarism: Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. | This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

INTERNATIONAL COOPERATION ON VACCINATION AGAINST COVID-19: WORLD HEALTH ORGANIZATION AND COVAX

Abstract

The COVID-19 pandemic that emerged at the end of 2019 caused various economic, political and social problems in the international arena. The World Health Organization (WHO), as an international organization, found itself in the line of fire in this period. At the end of 2020, while international law and international organizational system were criticized, different vaccines were developed against COVID-19. The fair sharing of these vaccines between states and the management of the vaccination process at the global level is a new problem of international law. The COVAX aims to ensure that all countries around the world have equal and fair access to COVID-19 vaccines. This article examines the role of international law in managing the vaccination process and ensuring international cooperation in the fight against COVID-19.

Key Words

World Health Organization • COVAX • COVID-19 • International Cooperation • Vaccine Nationalism

GİRİŞ

2019 yılının Aralık ayında ortaya çıkan koronavirüs salgını kısa bir süre içerisinde tüm dünyaya yayılmış ve COVID-19 hastalığının kontrolü için küresel düzeyde alınan önlemler 2020 yılına damgasını vurmuştur. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), 2020 yılının henüz üçüncü ayında COVID-19'un küresel bir salgın (pandemic) olarak nitelendirilebileceği değerlendirmesini yapmıştır¹. Dünya çapında ortaya çıkan bu gelişme hem devletlerin kendi ülkelerinde hem de küresel düzeyde bir tür kriz durumu yaratmıştır. Krizin ekonomik, siyasi ve sosyal boyutlarının yanı sıra uluslararası hukuku ilgilendiren tarafları da söz konusudur. Salgının ortaya çıktığı ülke olan Çin'e ve DSÖ'ye, salgının neden olduğu krizle ilgili çeşitli eleştiriler yöneltilmiştir. Bu eleştiriler çok yönlü olmakla birlikte uluslararası hukuku daha çok ilgilendiren kısmı devletlerin ve uluslararası örgütlerin sorumluluğu ile ilişkilidir. Bunun yanında devletler arasındaki uluslararası iş birliği ve uluslararası bir örgüt olarak DSÖ'nün koordinasyonu sağlamadaki işlevi sorgulanmıştır.

¹ Archived: WHO Timeline - COVID-19, <https://www.who.int/news/item/27-04-2020-who-timeline---covid-19> (Erişim Tarihi: 24.03.2021).

COVID-19 salgınının kontrol altına alınmasında ilk önlemler; hastaların tespit edilmesi, teşhis alanların izole edilmesi ve insanlar arasındaki temasın mümkün olduğunca kesilmesi şeklinde olmuştur. Ne var ki, küresel düzeydeki bu salgının kontrol altına alınması ve insanların “normal” hayatlarına dönmesini sağlayacak en önemli etkenlerden birisi COVID-19'a karşı aşılama dır. 2020 yılının sonlarına kadar salgın dalgaları halinde devam etmiş ve nihayet salgının ortaya çıkmasından yaklaşık bir yıl sonra aşılama başlamıştır. Böylece COVID-19 ile mücadelede devletlerin aşılara eşit ve adil bir şekilde erişimini sağlama sorunu da ortaya çıkmıştır. COVAX (the COVID-19 Vaccine Global Access Facility / COVID-19 Aşısına Küresel Erişim Aracı), tam olarak bu amaçla kurulmuştur. Bu küresel girişim; DSÖ, GAVI İttifakı (GAVI Alliance / Küresel Aşı ve Bağışıklama İttifakı) ve CEPI (The Coalition for Epidemic Preparedness Innovations / Salgın Hazırlık Yenilikleri Koalisyonu) tarafından oluşturulmuştur².

COVID-19 aşılamaalarının başlamış olması salgını sona erdirmiş değildir. Ancak aşılama ile salgının büyük ölçüde kontrol altına alınacağı tahmin edilmektedir. COVID-19 aşılması ve aşı tedarikinde yaşanan sorunlar aşı milliyetçiliği gibi farklı sorunların gündeme gelmesine neden olmuştur. COVID-19 ile mücadelede, 2021 yılının uluslararası alandaki gündemi aşılamaaya ilişkin sorunlardır. Bu makalede de COVID-19'a karşı aşılamanın uluslararası hukuk boyutu üzerinde durulacaktır. İlk olarak COVID-19 küresel salgınının ortaya çıkmasıyla başlayan kriz durumunun yönetilmesi bakımından DSÖ'nün etkisi ele alınacaktır. Bunun ardından uluslararası iş birliği kavramı ve DSÖ'nün aşılama paylaşımları bakımından bunu sağlamadaki rolüne değinilecektir. Son olarak ise, uluslararası örgütler ve özel kuruluşların bir araya gelerek oluşturduğu COVAX Girişimi'nin yapısına, katılımcılarına ve uluslararası hukuktaki konumuna yer verilecektir. Bu sayede küresel bir salgının kontrol altına alınmasında uluslararası hukukun farklı katılımcılarının katkısının önemi tespit edilecektir.

² COVAX, <https://www.who.int/initiatives/act-accelerator/covax> (Erişim Tarihi: 24.03.2021).

I. COVID-19 SALGINI İLE MÜCADELEDE DÜNYA SAĞLIK ÖRGÜTÜ VE BAŞLICA SORUNLAR

COVID-19 salgını, 2020 yılının Şubat ayından itibaren bütün dünyayı etkilemiş ve uluslararası toplumdaki birçok etkinliğin durdurulmasına neden olmuştur. Ekonomik ve sosyal yaşamı derinden sarsan bu salgının etkili ve güvenli bir aşının uygulanmasıyla uzunca bir sürenin sonunda daha iyi bir duruma geleceği tahmin edilmektedir³. COVID-19 salgını ile küresel sağlık sistemi ilk etapta önemli bir başarısızlık göstermiş ve bu durum pek çok alanda yıkıcı bir etkiye sahip olmuştur. Bu başarısızlık nedeniyle uluslararası hukuka dair çeşitli sorunların altı çizilmiş⁴ ve aynı zamanda hem uluslararası hukuk kişilerine hem de mevcut sisteme yönelik eleştirel söylemler ortaya çıkmıştır⁵. Üstelik küresel bir salgın olan COVID-19, devletler arasındaki iş birliğine en çok ihtiyaç duyulan durumlardan birini ortaya çıkardığı halde siyasi kaygıların iş birliği mekanizmalarının önüne geçtiği sıklıkla ileri sürülmüştür⁶.

COVID-19 salgını, uluslararası hukukta oldukça farklı sorun alanlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak en çok dikkat çeken devletlerin (mevcut durumda Çin'in) ve uluslararası örgütlerin (DSÖ'nün) sorumluluğuna odaklanılmasıdır. Bunun yanı sıra uluslararası iş birliğinin sağlanması ile küresel sağlığa ilişkin krizlerin daha etkili bir şekilde yönetilmesi için DSÖ'de bir reform ihtiyacı olup olmadığı

³ BURCI Gian Luca, "COVID-19 and the Governance of International Organizations: Open Challenges", *International Organizations Law Review*, Vol. 17, No. 3, 2020, ss. 485-491, s. 485.

⁴ BRADLEY Curtis A. / HELFER Laurence R., "Introduction to 'The International Legal Order and the Global Pandemic'", *The American Society of International Law*, Vol. 114, No. 4, 2020, ss. 571-577, s. 571.

⁵ ALVAREZ José E., "The WHO in the Age of the Coronavirus", *The American Society of International Law*, Vol. 114, No. 4, 2020, ss.578-587, s. 579.

⁶ FIDLER David P., "To Fight a New Coronavirus: The COVID-19 Pandemic, Political Herd Immunity, and Global Health Jurisprudence", *Chinese Journal of International Law*, Vol. 19, No. 2, 2020, ss. 207-213, s. 207.

tartışılmaktadır⁷. Dolayısıyla COVID-19 salgını boyunca uluslararası hukuk çerçevesinde cevaplanması gereken çeşitli sorun alanları tanımlanmıştır. Makalenin bu kısmında DSÖ'nün henüz aşılama süreci başlamadan önce ortaya çıkan sorunlar karşısındaki konumu ele alınacaktır.

Uluslararası hukukçular bir virüs salgınının küresel sistemi krize sokmasının nedenlerini araştırırken özellikle devletin sorumluluğu üzerinde durmuşlardır⁸. Virüsün Çin'de ortaya çıkmış olması nedeniyle, Çin hükümetinin virüsün yayılmasını kontrol altına almak için yeterli önlemi alıp almadığı sorgulanmaktadır⁹. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD), Çin'in Uluslararası Sağlık Tüzüğü'nü (UST) ihlal ettiğini ileri sürmesi ve dünya çapında ortaya çıkan zarardan sorumlu tutması meselenin uygulama bakımından önemini arttırmaktadır¹⁰. Çin'in UST'de yer alan hükümlere uygun davranıp davranmadığı DSÖ bakımından da önem arz etmektedir. Zira böyle bir bildirim üzerinde DSÖ Genel Direktörü tarafından alınması gereken birtakım önlemler söz konusudur¹¹. Bu çerçevede, COVID-19 salgınında ortaya çıkan başlıca sorunlardan biri olan ve DSÖ'nün ağır eleştirilere maruz kalmasına sebep olan UST ile ilgili kısa bir değerlendirme yapılmasında fayda vardır.

DSÖ, BM Sistemi'ni oluşturan Uzmanlık Kuruluşları arasında yer alan bir uluslararası örgüttür¹². DSÖ, uluslararası bir örgüt olarak kuru-

⁷ BENVENISTI Eyal, "The WHO-Destined to Fail?: Political Cooperation and The COVID-19 Pandemic", The American Society of International Law, Vol. 114, No. 4, 2020, ss.588-597, s. 589.

⁸ QUINTANA Francisco-José / URIBURU Justina, "Modest International Law: COVID-19, International Legal Responses and Depoliticization", The American Society of International Law, Vol. 114, No. 4, 2020, ss.687-697, s. 688.

⁹ BRADLEY / HELFER, s. 571.

¹⁰ FIDLER, s. 209.

¹¹ KURTDARCAN Bleda / MUMCU Özgür Ş., "COVID-19'un Düşündürdükleri: Uluslararası Hukukun Pandemiyle Mücadele Rejimine Genel Bir Bakış", GSÜHFD, S. 1, 2020, ss. 165-186, s. 179.

¹² DENK Erdem, Uluslararası Örgütler Hukuku: Birleşmiş Milletler Sistemi, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2015, s. 313, 335.

cu andlaşması niteliğinde olan DSÖ Anayasası¹³ çerçevesinde faaliyetlerini sürdürmektedir. DSÖ Anayasası tarafından örgüte verilmiş en önemli işlevlerden biri normatif düzenlemeler yapma yetkisidir¹⁴. UST ise, DSÖ'nün normatif düzenleme yapma yetkisi çerçevesinde hazırladığı bir belgedir¹⁵. DSÖ, ilk kez 1951 yılında Uluslararası Sağlığa Dair Tüzük¹⁶ çıkarmış ve 1969'da yaptığı değişikliklerle bu metin Uluslararası Sağlık Tüzüğü (UST) olarak adlandırılmıştır¹⁷. UST'de 1973 ve 1981'de küçük düzenlemeler yapılmış olsa da mevcut sistem 2005 yılında kabul edilen UST¹⁸ ile getirilmiştir. Bu son haliyle UST, salgın hastalıklarla mücadele bakımından önemli yenilikler içermektedir¹⁹.

UST'nin 12. maddesinde; DSÖ Genel Direktörü'nün, ülkesinde bir olayın gerçekleşmekte olduğu konusunda taraf devletten aldığı bilgiler çerçevesinde, yine UST'de belirlenmiş kıstaslar ve yöntem uyarınca olayın uluslararası önemi haiz bir halk sağlığı acil durumu oluşturup oluşturmadığı konusunda karar vereceği düzenlenmiştir. EK-2'de ise, devletlerin hangi durumlarda DSÖ'ye bildirimde bulunması gerektiğine ilişkin şematik açıklamalar yer almaktadır. Genel Direktör, uluslararası

¹³ WHO Constitution (DSÖ Anayasası), https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf (Erişim Tarihi: 29.03.2021).

¹⁴ SAMANCI Uğur, "Dünya Sağlık Örgütü ve Normatif İşlevi", DEÜ SBE Dergisi, Cilt 18, Sayı 1, 2016, ss. 55-89, s. 71.

¹⁵ DSÖ Anayasası, m. 2/k ve m. 21.

¹⁶ International Sanitary Regulations (Uluslararası Sağlığa Dair Tüzük), https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/85636/Official_record37_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Erişim Tarihi: 29.03.2021).

¹⁷ YÜKSEL Cüneyt / BARAN Deniz, "COVID-19 Salgını ve Bulaşıcı Hastalıkların Yarattığı Küresel Krizlerle Mücadelede Uluslararası Hukuk", İstanbul Hukuk Mecmuası, Cilt 78, Sayı 2, 2020, ss. 885-934, s. 896.

¹⁸ Uluslararası Sağlık Tüzüğü, https://www.hssgm.gov.tr/content/documents/uluslararasi_antlasmalar/Uluslararası%20Sağlık%20Tüzüğü.pdf (Erişim Tarihi: 29.03.2021).

¹⁹ KAYA İbrahim / ŞİMŞEK Galip Engin, "Dünya Sağlık Örgütü ve Uluslararası Sağlık Tüzüğü: COVID-19 Örneğinde Uluslararası Hukukta Salgın Hastalıklarla Mücadele", İstanbul Hukuk Mecmuası, Cilt 78, Sayı 2, 2020, ss. 983-1007, s. 996.

önemi haiz bir halk sağlığı durumunun oluştuğunu tespit ederse yine UST kapsamında gerekli olan önlemleri alacaktır²⁰.

COVID-19 sürecinde ortaya çıkan başlıca iki sorun; Çin'in zamanında bildirim yapıp yapmadığı ve DSÖ'nün zamanında uluslararası önemi haiz bir halk sağlığı acil durumu ilan edip etmediğidir. Devletlerin bildirim yükümlülüğünü yerine getirip getirmediği onlar tarafından verilen bilgi ve belgelere göre yapılabileceği için bu durumun tespit edilmesi oldukça zordur²¹. DSÖ tarafından verilen bilgilere göre; Çin ilk vaka bildirimini 3 Ocak 2020 tarihinde yapmış, DSÖ 30 Ocak 2020'de uluslararası önemi haiz bir halk sağlığı acil durumu ilan etmiş ve 11 Mart 2020'de COVID-19'un küresel bir salgın olduğunu açıklamıştır²². Bu bilgiler çerçevesinde Çin'in bildirim yükümlülüğünü EK-2 çerçevesinde yerine getirip getirmediğinin tespit edilmesi oldukça zordur²³. DSÖ ise, diğer Uzmanlık Kuruluşları gibi uluslararası iş birliğinin sağlanması amacıyla kurulmuştur²⁴. Uluslararası bir örgüt olarak DSÖ kendi yetki alanları içerisindeki hususları düzenlemekte ve bu düzenlemelerin etkili olup olmadığına ilişkin yönetimi gerçekleştirmektedir. Bu faaliyetleri çerçevesinde belirli kararlar almakta ve bu kararların sağladığı avantajların yanı sıra bazı dezavantajları da söz konusu olmaktadır²⁵. Üstelik DSÖ, 2009'da H1N1 grip salgınında uluslararası önemi haiz bir halk sağlığı acil durumu ilan ettiğinde aceleci davranmakla eleş-

²⁰ UST, m. 15.

²¹ KESKİN ATA Funda, "KOVID-19 Pandemisi: Uluslararası Hukuk Açısından Dünya Sağlık Örgütü'ne İlişkin Bir Değerlendirme", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 76, No. 1, 2021, ss. 1-35, s. 30.

²² Listings of WHO's response to COVID-19, <https://www.who.int/news/item/29-06-2020-covid-timeline> (Erişim Tarihi: 29.03.2021).

²³ KATIMAN Esra, "KOVID-19 Olgusu Çerçevesinde, Bir Salgın Hastalığın Menşei Olan Devletin Uluslararası Sorumluluk Hukuku Kuralları Bakımından Durumu", İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, 2020, ss. 436-454, s. 441, 442.

²⁴ KESKİN ATA, s. 27.

²⁵ KLABBERS Jan, "The Second Most Difficult Job in the World: Reflections on COVID-19", Journal of International Humanitarian Legal Studies, Vol. 11, 2020, ss. 270-281, s. 273.

tirilmiştir²⁶. Özetle uluslararası önemi haiz bir halk sağlığı acil durumu kararının alınması, uygulanması ve ortaya çıkan küresel kriz durumunun yönetiminin sağlanması oldukça zordur. Bu zorluğa rağmen, uluslararası hukukun bütün kişileri ve katılımcıları tarafından uluslararası iş birliğinin sağlanması ve uluslararası hukuk kapsamında belirlenen kuralara uyulmasından başka bir çözüm bulunmamaktadır.

II. AŞILARA EŞİT VE ADİL ERİŞİM SORUNU VE ULUSLARARASI İŞ BİRLİĞİ

COVID-19 salgını uluslararası hukuk çerçevesinde ele alan çalışmaların neredeyse tamamının ortak yaklaşımı küresel salgınların yönetiminde uluslararası iş birliğinin sağlanmasıdır. Bu salgının ortaya çıkmasıyla birlikte oluşan başlıca sorunlar ve DSÖ'nün bu sorunların çözümünde nasıl bir etkiye sahip olabileceğinin genel çerçevesine makalenin bir önceki kısmında yer verilmiştir. DSÖ'ye üye olan devletlerin, karmaşık salgın sürecinin yönetilebilmesi bakımından iş birliğini sağlamaya yönelik siyasi bir irade göstermedikleri ifade edilmiştir²⁷. Üstelik DSÖ'nün geleceği ve başarısı üye devletlerin desteğine bağlı olarak değişecektir²⁸.

Uluslararası iş birliği, aşılara erişimin sağlanması bakımından da önem arz etmektedir. Zira salgının geldiği boyut düşünüldüğünde; aşılama, toplumsal bağışıklığın sağlanması bakımından kaçınılmaz bir gereklilik olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla uluslararası hukuk kişileri olarak DSÖ'nün ve üye devletlerin yeni sınavı aşılama uluslararası iş birliğinin sağlanmasıdır. Zira özellikle ilk aşamada tüm dünya için yeterli dozda aşının üretilmesi mümkün görünmemektedir²⁹. Bu çerçevede, aşılara eşit ve adil bir biçimde erişilebilmesini sağlamak ba-

²⁶ KLABBERS, s. 275.

²⁷ BENVENISTI, s. 597.

²⁸ GOSTIN L.O. / SRIDHAR D. / HOOUGENDBLER D., "The Normative Authority of the World Health Organization", *Public Health*, Vol. 129, No. 7, 2015, ss. 854-863, s. 862.

²⁹ VON BOGDANDY, Armin / VILLARREAL, Pedro A., "The Role of International Law in Vaccinating Against COVID-19: Appraising the COVAX Initiative", *Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper Series*, No. 2020-46, 2020, s. 2.

kımından uluslararası hukukun imkânları üzerinde durulacak ve aşı milliyetçiliği ile sağlık hakkı kavramlarından bahsedilecektir.

1. Aşılarla Erişimde Uluslararası İş Birliği

İş birliği kavramı herhangi bir uluslararası anlaşmada ya da uluslararası örgüt kararında tanımlanmamıştır. Ancak uluslararası hukuk çerçevesinde iş birliği, uluslararası toplumun sosyal refah düzeyini arttırmak için devletler arasında iş birliği yapılması anlamında kullanılmaktadır³⁰. Zira diğer Uzmanlık Kuruluşları gibi DSÖ de devletler arasındaki uluslararası iş birliğinin sağlanması amacıyla kurulmuştur³¹. Öte yandan, DSÖ Anayasası'nın 2. maddesine göre, Örgüt; sağlık alanındaki kuruluşlarla iş birliği yapma yetkisine sahip kılınmıştır. Dolayısıyla aşılarla erişimde uluslararası iş birliğini sağlamak DSÖ'nün kurucu anlaşması çerçevesindeki yükümlülüklerinden biridir.

DSÖ'nün uluslararası sağlık alanında iş birliği yapma yükümlülüğünün diğer bir kaynağı ise, BM Şartı³²'dir. Uzmanlık Kuruluşları, BM Şartı'nın 57. maddesinin 2. fıkrası ile 63. maddesi gereğince, BM organlarından biri olan Ekonomik ve Sosyal Konsey üzerinden BM'ye bağlanmaktadır. Ekonomik ve Sosyal Konsey ise, BM Şartı'nın 71. maddesi gereğince, kendi yetkisine giren konularda hükümet-dışı kuruluşlara danışmak için uygun düzenlemeler yapabilecektir. Dolayısıyla Uzmanlık Kuruluşlarının uluslararası iş birliğinin sağlanmasında BM organlarından hükümet dışı kuruluşlara uzanan geniş bir yelpazesi söz konusudur. BM'nin COVID-19 ile mücadelede tüm organlarıyla ve özellikle

³⁰ WOLFRUM Rüdiger, "Co-operation, International Law", Ed: Rüdiger Wolfrum, The Max Planck Encyclopedia of Public International Law, Vol. 2, Oxford University Press, Oxford, 2012, s. 783.

³¹ Sağlık alanında uluslararası iş birliğinin sağlanmasına ilişkin gelişmeler esas olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmıştır. DSÖ, 21. yüzyılın ortalarına doğru BM çerçevesinde kurulmuş olsa da yaklaşık yüz yıllık bir geçmişe sahip olan sağlık alanındaki iş birliği mekanizmalarının deneyiminden faydalanmıştır. BE-IGBEDER Yves, "World Health Organization (WHO)", Ed: Rüdiger Wolfrum, The Max Planck Encyclopedia of Public International Law, Vol. 10, Oxford University Press, Oxford, 2012, s. 925.

³² Charter of United Nations (BM Şartı), <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf> (Erişim Tarihi: 30.03.2021).

Ekonomik ve Sosyal Konsey ile iş birliği içerisinde olması beklenmektedir³³.

Aşılarla erişim, BM ve DSÖ çerçevesinde 2020'nin Nisan ayında ele alınmaya başlanmıştır. Zira 20 Nisan 2020 tarihinde, BM Genel Kurulu "COVID-19'a yönelik tıbbi ekipman, aşı ve ilaçlara küresel erişimi sağlamak için uluslararası iş birliği" başlıklı bir karar almıştır³⁴. Kararda COVID-19 küresel salgınınun birlik, dayanışma ve çok taraflı iş birliğine dayalı küresel bir yanıt gerektirdiği vurgulanarak DSÖ'nün öncü bir rol oynaması gerektiğini belirtmiştir. Bunun yanında BM Genel Sekreteri ve DSÖ'yü ilaçlara, aşılarla ve tıbbi ekipmanlara küresel erişimi teşvik etme ve sağlama çabalarını etkin bir şekilde koordine etmek ve bu konuda Genel Kurul'a bilgi vermekle görevlendirmiştir.

24 Nisan 2020'de DSÖ, Fransa Cumhurbaşkanı Emanuel Macron, Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula Von der Leyen ve Bill & Melinda Gates Vakfı'nın ev sahipliğinde sanal ortamda bir etkinlik gerçekleştirilmiştir. Bu etkinlikte DSÖ Genel Direktörü COVID-19 aşılarına, tanı ve tedavi araçlarına adil erişimi ve üretimi hızlandırmak için bir iş birliği olan COVID-19 Araçlarına Erişim Hızlandırıcısı (The Access to COVID-19 Tools Accelerator - ACT) adında bir girişim kurmuştur³⁵. ACT; hükümetleri, bilim insanlarını, şirketleri, sivil toplumu, hayırseverleri ve küresel sağlık kuruluşlarını bir araya getirmiştir. Bu kuruluşlar, dünyadaki ölüm oranlarını ve ciddi hastalıkları azaltmak için ihtiyaç duyulan testlerin, tedavilerin ve aşıların geliştirilmesi ve eşit dağılımını destekleyerek yakın vadede salgının hızlıca sonlanmasını amaçladıklarını belirtmiştir³⁶.

DSÖ'nün üç ana organından biri olan Dünya Sağlık Asamblesi, 19 Mayıs 2020 tarihinde COVID-19 salgınına ilişkin bir karar yayımlamış-

³³ HALATÇI ULUSOY Ülkü, "Birleşmiş Milletler'in COVID-19 ile Mücadele Sınavı", İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, 2020, ss. 527-541, s. 538.

³⁴ BM Genel Kurul Kararı, A/RES/74/274, <https://undocs.org/en/A/RES/74/274> (Erişim Tarihi: 30.03.2021).

³⁵ Listings of WHO's response to COVID-19, <https://www.who.int/news/item/29-06-2020-covidtimeline> (Erişim Tarihi: 29.03.2021).

³⁶ What is the ACT-Accelerator, <https://www.who.int/initiatives/act-accelerator/about> (Erişim Tarihi: 29.03.2021)

tır³⁷. Bu kararda da aşılar erişimin sağlanmasında iş birliği yapılmasının gerektiğinin altı çizilmiştir. 15 Temmuz 2020'de DSÖ, COVID-19 aşılarına hızlı, eşit ve adil erişimi teminat altına almak için tasarlanmış bir mekanizma olan COVAX'a dünya nüfusunun yüzde altmışından fazlasını temsil eden yüz elliden fazla ülkenin katılım sağladığını belirtmiştir³⁸. Bu makalenin üçüncü kısmında üzerinde durulacak olan COVAX, aşılar eşit ve adil erişim amacını gerçekleştirmek için ana uluslararası araçtır³⁹.

2. Aşı Milliyetçiliği ile Aşılar Eşit ve Adil Erişim

COVID-19 aşılarına eşit ve adil bir erişimin sağlanabilmesi amacıyla uluslararası iş birliğinin gerçekleştirilebilmesi oldukça önemlidir ve bu kapsamda önemli adımların atılması gerekmektedir⁴⁰. Ancak aşı milliyetçiliği olarak ifade edilen kavram, bu amacı gerçekleştirmenin karşısında güçlü bir engel teşkil etmektedir. Aşı milliyetçiliği, devletlerin öncelikle kendi ülkesinde yaşayan insanların aşılanması konusundaki baskı sonucunda insanlığın geri kalanının sağlığını ihmal etmeleri şeklinde açıklanmaktadır⁴¹. Bu durumun ekonomik zorluklara yol açmakla kalmayıp gelecekteki salgınlarda ihtiyaç duyulan uluslararası iş birliğine de zarar vereceği tahmin edilmektedir⁴².

Aşılar eşit ve adil erişimin sağlanmasının sadece devletlerin çabasıyla sonuca ulaşabilmesi mümkün değildir. Zira devletlerin kendi nüfuslarını öncelikli aşılama noktasında ciddi bir eğilimi söz konusudur. Bu eğilim, devletleri sağlık hakkının yerine getirilmesi konusunda önce-

³⁷ COVID-19 response by the 73rd World Health Assembly, https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA73/A73_R1-en.pdf (Erişim Tarihi: 30.03.2021).

³⁸ Listings of WHO's response to COVID-19, <https://www.who.int/news/item/29-06-2020-covidtimeline> (Erişim Tarihi: 30.03.2021).

³⁹ VON BOGDANDY / VILLARREAL, s. 2.

⁴⁰ SARIBEYOĞLU SKALAR Meltem, "COVID-19 ve Aşının Adil Dağıtımı: Dünya Ticaret Örgütü Anlaşmaları Bağlamında Ortaya Çıkan Sorunlar", PPIL, Cilt 41, Sayı 2, 2021, ss. 395-419, s. 415.

⁴¹ VON BOGDANDY / VILLARREAL, s. 8.

⁴² BOLLYKY Thomas J. / BOWN Chad P., "The Tragedy of Vaccine Nationalism: Only Cooperation Can End the Pandemic", Foreign Affairs, Vol. 99, No. 5, 2020, ss. 96-109, s. 97.

likle kendi ülkesi için yükümlü gören bir bakış açısıyla olağan karşılanabilir. Ancak devletler, diğer ülkelerde yaşayan insanlar bakımından zarar vermeme ve uluslararası iş birliği yapma yükümlülüklerine sahiptir⁴³. Aşıların üretilmesi ve etkin bir biçimde dağıtılması için ise, devletler ile birlikte diğer uluslararası hukuk kişilerinin ve katılımcılarının iş birliğine ihtiyaç duyulmaktadır. COVAX bunun sağlaması bakımından önemli bir girişimdir⁴⁴. Bu çerçevede, makalenin bir sonraki başlığı COVAX'a ayrılmıştır.

III. COVAX

COVAX, daha önce de ifade edildiği gibi Nisan 2020'de COVID-19 aşılarna, tanı ve tedavi araçlarına adil erişimi ve üretimi hızlandırmak için bir iş birliği olan ACT'nin bir unsuru olarak kurulmuştur. COVAX'ın çok taraflı bir girişim olarak amacı dünyadaki tüm insanların ülkelerinin gelir düzeyine bakılmaksızın COVID-19 aşılarna erişebilmelerine olanak sağlayacak küresel bir çözüm mekanizması ortaya koymaktır⁴⁵. Böylelikle 2021 yılının sonuna kadar iki milyar doz aşının mevcut olması ve bu miktarın sağlık çalışanları ile "yüksek riskli grup" olarak nitelenen insanlara uygulanması hedeflenmektedir. COVAX hem yüksek gelirli hem de düşük gelirli ülkeler için çözüm sunan bir yapıdadır. Zira hiçbir aşı üreticisiyle ikili anlaşma yapmamış yüksek gelirli ülkeler kendileri finanse ederek bu aşılara ulaşabilecekken; düşük gelirli ülkelerin vatandaşlarının aşıya ulaşması bu ülkelerin finanse edilmesiyle sağlanacaktır⁴⁶. Finanse edilen ülkelerin aşılarnın dozları Dünya Bankası ve Bill & Melinda Gates Vakfı gibi bağışçılar tarafından karşılanacaktır. Hangi ülkelerin finanse edileceği ise, Dünya Bankası'na bağlı

⁴³ VON BOGDANDY / VILLARREAL, s. 17-19.

⁴⁴ GOSTIN L.O. / KARIM S. A. / MEIER B. M., "Facilitating Access to a COVID-19 Vaccine through Global Health Law", *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 48, 2020, ss. 622-626, s. 623.

⁴⁵ ECCELESTON-TURNER Mark / UPTON Harry, "International Collaboration to Ensure Equitable Access to Vaccines for COVID-19: The ACT-Accelerator and the COVAX Facility", *The Milbank Quarterly*, Vol. 99, No. 2, 2021, ss. 426-449, s. 426.

⁴⁶ COVAX-Explained, <https://www.gavi.org/vaccineswork/covax-explained> (Erişim Tarihi: 03.04.2021).

Uluslararası Kalkınma Birliği'nin resmi kalkınma kriterleri çerçevesinde belirlenmektedir⁴⁷.

COVAX, uluslararası örgüt olarak DSÖ, Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) ile diğer özel kuruluşların girişiminin bir sonucudur⁴⁸. Özel kuruluşlardan öne çıkan iki isim CEPI ve GAVI'dir. GAVI, 1990'ların sonunda bulaşıcı hastalıklara karşı etkin aşılama amacıyla oluşturulmuş bir ittifaktır⁴⁹. GAVI'nin kendisi de kamu-özel ortaklığının bir sonucu olarak İsviçre hukuku altında kurulmuştur⁵⁰. GAVI, en yoksul ülkelerdeki salgın hastalıkların aşılama ile kontrol altına alınması amacını taşımaktadır⁵¹. CEPI ise, bulaşıcı hastalıklara karşı aşıların geliştirilmesini hızlandırmak ve salgınlar sırasında insanların bu aşılarla kolay erişimini sağlamak için kurulmuş küresel bir ortaklık olarak kendini tanıtmaktadır⁵². CEPI, genel merkezi Norveç'te bulunan bir vakıf olarak 2017 yılında kurulmuştur⁵³. Dolayısıyla COVAX, uluslararası örgütlerin yanı sıra iç hukuka göre kurulmuş küresel mekanizmalar arasındaki iş birliği sonucunda ortaya çıkmış bir yapılanmadır. DSÖ'nün devlet merkezli bir yapıya sahip olduğu ve devlet-dışı aktörleri doğrudan bünyesine katamadığı için yetersiz olduğuna ilişkin söylem⁵⁴ dikkate alınır; COVAX, aşılarla eşit ve adil erişimin başarıya ulaşması için önemli bir adım olarak değerlendirilebilecektir.

COVAX'ın ortaya çıkabilecek muhtemel çatışmaların yönetimine dair oluşturduğu birtakım mekanizmalar da söz konusu olmuştur. COVID-19'a karşı aşı geliştirilmesi, üretilmesi ve dağıtılmasında GAVI, CEPI ve DSÖ bir araya gelerek "COVAX Koordinasyon Toplantısı (CCM)" adında bir koordinasyon mekanizması oluşturmuşlardır. Bunun

⁴⁷ VON BOGDANDY / VILLARREAL, s. 11.

⁴⁸ VON BOGDANDY / VILLARREAL, s. 11.

⁴⁹ MARTIN Jacques-François / MARSHALL John, "New Tendencies and Strategies in International Immunisation: GAVI and The Vaccine Fund", *Vaccine*, Vol. 21, No. 7-8, 2008, ss. 587-592, s. 588.

⁵⁰ VON BOGDANDY / VILLARREAL, s. 11.

⁵¹ MARTIN / MARSHALL, s. 592.

⁵² CEPI, <https://cepi.net/about/whoweare/> (Erişim Tarihi: 03.04.2021).

⁵³ CEPI, <https://cepi.net/about/whyweexist/> (Erişim Tarihi: 03.04.2021).

⁵⁴ ALVAREZ, s. 582.

sonucunda da danışma organı niteliğindeki birtakım komiteler kurulmuştur⁵⁵. Dolayısıyla COVAX, kurulduktan sonra dinamik bir şekilde kurumsal mekanizmasını güçlendiren girişimlerde bulunmaya devam etmiştir.

COVAX'ın uluslararası hukuktaki statüsünün açıklanması oldukça zor görünmekle birlikte uluslararası hukukta kişilik kavramı bakımından incelenmesi gerekmektedir. Zira COVAX, uluslararası örgütler ile özel kuruluşlar arasında kurulmuş bir mekanizma şeklinde ortaya çıkmıştır. COVAX, uluslararası örgüt niteliğini haiz değildir. Zira uluslararası örgütlere ilişkin kesin bir tanım vermek mümkün olmasa da genellikle devletler tarafından kurulurlar. Ancak uluslararası örgütlerin diğer birtakım uluslararası örgütlere üye olması da söz konusu olabilir. Uluslararası bir andlaşmaya ya da belgeye bağlı olarak kurulmalarının yanı sıra uluslararası hukukun kişisi olarak kabul edilirler⁵⁶. Uluslararası hukuk bakımından COVAX'ı ilgili çekici hale getiren husus; uluslararası hukuk kişisi olarak uluslararası örgütlerin⁵⁷ özel sektörde yer alan birtakım kuruluşlarla COVAX çatısı altında iş birliği içerisinde faaliyet göstermesidir. Dolayısıyla COVAX uluslararası hukukun kişisi olmasa bile; uluslararası alanda faaliyet gösteren esnek bir iş birliği mekanizması olarak uluslararası hukukun katılımcısıdır.

COVAX, küresel sorunlara çözüm üretilmesinde uluslararası örgütlerin ağır eleştirilere maruz bırakıldığı COVID-19 sürecinde ortaya çıkmıştır. COVAX'ın aşya adil erişim konusundaki başarısının, özellikle aşy milliyetçiliğinin yaygınlığının bir sonucu olarak sınırlı olacağı tahmin edilmektedir⁵⁸. Aşıların etkinliği ve salgının sona erdirilmesindeki rolü sınırlı olabilse de; COVAX'ın etkinliği bakımından önemli olan hedeflenen miktarda aşının tedarik edilip edilemeyeceğidir. Eğer COVAX

⁵⁵ COVAX: The Vaccines Pillar of the Access to COVID-19 Tools (ACT) Accelerator: Structure and Principles, [https://www.who.int/publications/m/item/covax-the-vaccines-pillar-of-the-access-to-covid-19-tools-\(act\)-accelerator](https://www.who.int/publications/m/item/covax-the-vaccines-pillar-of-the-access-to-covid-19-tools-(act)-accelerator) (Erişim Tarihi: 03.04.2021).

⁵⁶ EMİR Nergiz, *Uluslararası Hukukta Kişilik Kavramı ve Uluslararası Örgütlerin Hukuki Kişiliğinin Sonuçları*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2021, s. 75.

⁵⁷ EMİR Nergiz, s. 62-64.

⁵⁸ ECCELESTON-TURNER / UPTON, s. 427.

bu anlamda başarılı olursa⁵⁹ uluslararası hukuktaki bu tür mekanizmalar üzerindeki çalışmalar da artacak ve başka küresel sorunların çözümünde de benzer yöntemler izlenebilecektir⁶⁰. Uluslararası örgütler ile özel sektör arasındaki bu etkileşimin uluslararası hukukta akademik araştırmalara konu olmaya devam edeceği öngörülmektedir⁶¹.

SONUÇ

COVID-19, küresel bir salgın olarak ortaya çıkmasından itibaren devletlerin ve uluslararası bir örgüt olarak DSÖ'nün ciddi eleştirilere maruz bırakılmasına neden olmuştur. Makalenin birinci kısmında COVID-19 ile ortaya çıkan bu sorunların en çok üzerinde durulan kısımlarına yer verilmiştir. Salgının kontrol altına alınmasında devletler birbirine ve bir araya gelerek oluşturdukları uluslararası örgüte karşı suçlayıcı bir tutum benimsemiştir. 2021 itibariyle siyasi, ekonomik ve hukuki kriz durumu oldukça hafiflemiş olsa da henüz devam etmektedir.

COVID-19'a karşı aşılama, aşı milliyetçiliği ve aşılarla eşit ve adil erişim için uluslararası iş birliğine duyulan ihtiyaç makalenin ikinci kısmında ele alınmış olup COVID-19 sürecinin yeni sorunlarıdır. Uluslararası hukukta iş birliği kavramı, uzunca bir süre devletler arasındaki iş birliğine karşılık gelecek şekilde ele alınmış ve bunun sonucunda uluslararası örgütler ortaya çıkmıştır. Özellikle BM Uzmanlık Kuruluşları ve bunlardan biri olan DSÖ, devletler arasındaki teknik sorunların çözümüne yönelik olarak kurulmuştur. Ancak COVID-19'a karşı aşılama

⁵⁹ 2021 yılının Eylül ayı itibariyle, 139 ülkeye 240 milyon doz aşının teslim edilmişse de; DSÖ, COVID-19 aşılarına erişim konusundaki tablonun kabul edilemez olduğunu ifade etmektedir. Küresel olarak aşıya adil ve eşit erişimin sağlanmasında COVAX; ihracat yasakları, üreticiler ile ülkeler tarafından ikili anlaşmalara öncelik verilmesi ve bazı önemli üreticiler tarafından üretimin ölçeklendirilmesinde devam eden zorluklar nedeniyle öngörülen faydayı sağlayamamıştır. Joint COVAX Statement on Supply Forecast for 2021 and early 2022, <https://www.who.int/news/item/08-09-2021-joint-covax-statement-on-supply-forecast-for-2021-and-early-2022> (Erişim Tarihi: 14.09.2021).

⁶⁰ VON BOGDANDY / VILLARREAL, s. 20.

⁶¹ Bu yöndeki bir araştırma için bakınız: PRIVIGO, <https://www2.helsinki.fi/en/erik-castren-institute/intergovernmental-organizations-between-mission-and-market-international-institutional-law-and-the-private-sector-privigo> (Erişim Tarihi: 03.04.2021).

sorununun çözümünde bu dar kapsamlı iş birliğinin genişletilmesi ihtiyacı doğmuştur. Teorik olarak bu sorun ile ilişkilendirilebilecek olan COVAX ise, makalenin üçüncü bölümünde değerlendirilmiştir.

COVAX, COVID-19'a karşı aşılama da uluslararası iş birliğini sağlamayı hedefleyen ve uluslararası örgütler ile özel kuruluşların bir araya gelerek oluşturdukları dinamik bir mekanizmadır. COVAX'ın ne ölçüde başarılı olacağı ya da amaçladığı hedefe ulaşp ulaşamayacağı belirsizdir. Buna rağmen, küresel düzeyde aşılar a eşit ve adil erişimin sağlanması için önemli bir girişimdir. COVAX, aşılama ya ilişkin bir iş birliği modelidir. Ancak daha kapsamlı bir değerlendirmeyle, uluslararası örgütler ile özel sektör arasındaki ilişkinin başarısı bakımından da dikkate alınması gerekmektedir. COVAX'ın, küresel sorunların çözümünde BM Uzmanlık Kuruluşları ile özel hukuka göre kurulmuş olan yapıların iş birliği yapması için teşvik edici bir rol üstlenmesi olasıdır.

KAYNAKLAR

Kitaplar ve Makaleler

- ALVAREZ José E., "The WHO in the Age of the Coronavirus", The American Society of International Law, Vol. 114, No. 4, 2020, ss.578-587.
- BEIGBEDER Yves, "World Health Organization (WHO)", Ed: Rüdiger Wolfrum, The Max Planck Encyclopedia of Public International Law, Vol. 10, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- BENVENISTI Eyal, "The WHO-Destined to Fail?: Political Cooperation and The COVID-19 Pandemic", The American Society of International Law, Vol. 114, No. 4, 2020, ss.588-597.
- BOLLYKY Thomas J. / BOWN Chad P., "The Tragedy of Vaccine Nationalism: Only Cooperation Can End the Pandemic", Foreign Affairs, Vol. 99, No. 5, 2020, ss. 96-109.
- BRADLEY Curtis A. / HELFER Laurence R., "Introduction to 'The International Legal Order and the Global Pandemic' ", The American Society of International Law, Vol. 114, No. 4, 2020, ss. 571-577.
- BURCI Gian Luca, "COVID-19 and the Governance of International Organizations: Open Challenges", International Organizations Law Review, Vol. 17, No. 3, 2020, ss. 485-491.
- DENK Erdem, Uluslararası Örgütler Hukuku: Birleşmiş Milletler Sistemi, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2015.
- ECCELESTON-TURNER Mark / UPTON Harry, "International Collaboration to Ensure Equitable Access to Vaccines for COVID-19: The ACT-Accelerator and the COVAX Facility", The Milbank Quarterly, Vol. 99, No. 2, 2021, ss. 426-449.
- EMİR Nergiz, Uluslararası Hukukta Kişilik Kavramı ve Uluslararası Örgütlerin Hukuki Kişiliğinin Sonuçları, Yetkin Yayınları, Ankara, 2021.
- FIDLER David P., "To Fight a New Coronavirus: The COVID-19 Pandemic, Political Herd Immunity, and Global Health Jurispru-

- dence", Chinese Journal of International Law, Vol. 19, No. 2, 2020, ss. 207-213.
- GOSTIN L.O. / SRIDHAR D. / HOOUGENDOBLER D., "The Normative Authority of the World Health Organization", Public Health, Vol. 129, No. 7, 2015, ss. 854-863.
- GOSTIN L.O. / KARIM S. A. / MEIER B. M., "Facilitating Access to a COVID-19 Vaccine through Global Health Law", Journal of Law, Medicine & Ethics, Vol. 48, 2020, ss. 622-626.
- HALATÇI ULUSOY Ülkü, "Birleşmiş Milletler'in COVID-19 ile Mücadele Sınavı", İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, 2020, ss. 527-541.
- KATIMAN Esra, "KOVID-19 Olgusu Çerçevesinde, Bir Salgın Hastalığın Menşei Olan Devletin Uluslararası Sorumluluk Hukuku Kuralları Bakımından Durumu", İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, 2020, ss. 436-454.
- KAYA İbrahim / ŞİMŞEK Galip Engin, "Dünya Sağlık Örgütü ve Uluslararası Sağlık Tüzüğü: COVID-19 Örneğinde Uluslararası Hukukta Salgın Hastalıklarla Mücadele", İstanbul Hukuk Mecmuası, Cilt 78, Sayı 2, 2020, ss. 983-1007.
- KESKİN ATA Funda, "KOVID-19 Pandemisi: Uluslararası Hukuk Açısından Dünya Sağlık Örgütü'ne İlişkin Bir Değerlendirme", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 76, No. 1, 2021, ss. 1-35.
- KLABBERS Jan, "The Second Most Difficult Job in the World: Reflections on COVID-19", Journal of International Humanitarian Legal Studies, Vol. 11, 2020, ss. 270-281.
- KURTDARCAN Bleda / MUMCU Özgür Ş., "COVID-19'un Düşündürdükleri: Uluslararası Hukukun Pandemiyle Mücadele Rejimine Genel Bir Bakış", GSÜHFD, S. 1, 2020, ss. 165-186.
- MARTIN Jacques-François / MARSHALL John, "New Tendencies and Strategies in International Immunisation: GAVI and The Vaccine Fund", Vaccine, Vol. 21, No. 7-8, 2008, ss. 587-592, s. 588.
- SAMANCI Uğur, "Dünya Sağlık Örgütü ve Normatif İşlevi", DEÜ SBE Dergisi, Cilt 18, Sayı 1, 2016, ss. 55-89.

- SARIBEYOĞLU SKALAR Meltem, "COVID-19 ve Aşının Adil Dağıtımını: Dünya Ticaret Örgütü Anlaşmaları Bağlamında Ortaya Çıkan Sorunlar", PPIL, Cilt 41, Sayı 2, 2021, ss. 395-419.
- QUINTANA Francisco-José / URIBURU Justina, "Modest International Law: COVID-19, International Legal Responses and Depoliticization", The American Society of International Law, Vol. 114, No. 4, 2020, ss.687-697.
- VON BOGDANDY, Armin / VILLARREAL, Pedro A., "The Role of International Law in Vaccinating Against COVID-19: Appraising the COVAX Initiative", Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper Series, No. 2020-46, 2020.
- WOLFRUM Rüdiger, "Co-operation, International Law", Ed: Rüdiger Wolfrum, The Max Planck Encyclopedia of Public International Law, Vol. 2, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- YÜKSEL Cüneyt / BARAN Deniz, "COVID-19 Salgını ve Bulaşıcı Hastalıkların Yarattığı Küresel Krizlerle Mücadelede Uluslararası Hukuk", İstanbul Hukuk Mecmuası, Cilt 78, Sayı 2, 2020, ss. 885-934, s. 896.

İnternet Üzerinden Erişilen Kaynaklar

- Archived: WHO Timeline - COVID-19, <https://www.who.int/news/item/27-04-2020-who-timeline---covid-19> (Erişim Tarihi: 24.03.2021).
- BM Genel Kurul Kararı, A/RES/74/274, <https://undocs.org/en/A/RES/74/274> (Erişim Tarihi: 30.03.2021).
- CEPI, <https://cepi.net/about/whoweare/> & <https://cepi.net/about/whyweexist/> (Erişim Tarihi: 03.04.2021).
- COVAX, <https://www.who.int/initiatives/act-accelerator/covax> (Erişim Tarihi: 24.03.2021).
- COVAX-Explained, <https://www.gavi.org/vaccineswork/covax-explained> (Erişim Tarihi: 03.04.2021).

COVAX: The Vaccines Pillar of the Access to COVID-19 Tools (ACT) Accelerator: Structure and Principles, [https://www.who.int/publications/m/item/covax-the-vaccines-pillar-of-the-access-to-covid-19-tools-\(act\)-accelerator](https://www.who.int/publications/m/item/covax-the-vaccines-pillar-of-the-access-to-covid-19-tools-(act)-accelerator) (Erişim Tarihi: 03.04.2021).

COVID-19 response by the 73rd World Health Assembly, https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA73/A73_R1-en.pdf (Erişim Tarihi: 30.03.2021).

Joint COVAX Statement on Supply Forecast for 2021 and early 2022, <https://www.who.int/news/item/08-09-2021-joint-covax-statement-on-supply-forecast-for-2021-and-early-2022> (Erişim Tarihi: 14.09.2021).

International Sanitary Regulations (Uluslararası Sağlık Dair Tüzük), https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/85636/Official_record37_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Erişim Tarihi: 29.03.2021).

Listings of WHO's response to COVID-19, <https://www.who.int/news/item/29-06-2020-covidtimeline> (Erişim Tarihi: 29.03.2021).

PRIVIGO, <https://www2.helsinki.fi/en/erik-castren-institute/intergovernmental-organizations-between-mission-and-market-international-institutional-law-and-the-private-sector-privigo> (Erişim Tarihi: 03.04.2021).

Uluslararası Sağlık Tüzüğü, https://www.hssgm.gov.tr/content/documents/uluslararasi_antlasmalar/Uluslararası%C4%B1%20Sa%C4%9Fl%C4%B1k%20T%C3%BCz%C3%BC%C4%9F%C3%BC.pdf (Erişim Tarihi: 29.03.2021).

What is the ACT-Accelerator, <https://www.who.int/initiatives/act-accelerator/about> (Erişim Tarihi: 29.03.2021).

WHO Constitution (DSÖ Anayasası), https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf (Erişim Tarihi: 24.03.2021).